

Marguş şekilleri

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025
Marguş şekilleri MARGUŞ ŞEKILLERI

Ýa-da olaryň syry hakynda söhbet

Türkmen taryhynyň baş müň ýylllyk şöhratly taryhyny jikme-jik öwrenip, bu günki nesillere ýetirmekde Saparmyrat Türkmenbaşynыň edenatalyklar aladasy biz-taryhcylar üçin uly görelde boldy.

Ruhnamada «Biz türkmen halkynyň mirasdüşerleri hökmünde ata-babalarymyzyň taryhyň gatlarynda galan medeni, edebi gymmatlyklaryny tapmalydyrys, täzeden jana getirmelidir. Bu ata-babalarymyzyň öñünde biziň ogullyk borjumyzdyr» diýlen setirler biziň taryhymyzy uly joşgun, buýsanç bilen öwrenip başlamagymaza höwes döretti.

Türkmen topragynda gadymyýetde gurlan döwletleriň hatarynsa ady tutulýan Marguş döwletiniň taryhy iñňän gyzyklylygy bilen özüne çekýär. Bizem şu makalamyzda Ruhnamada agzalýan Marguş döwleti hakynda gazuw-agtaryş işleri netijesinde ele salnan gymmatly tapyndylar – Marguş şekilleriniň mysallarynda söhbet etmek isleyäris.

Murgap derýasynyň aşaky akymynda ýerleşýän ülkä zoroastrileriň keramatly kitabı «Awestada» **Möuru** ýa-da **Möurw** diýilýär we Ahurmazda hudaýy tarapyndan iń gowy ýurtlaryň arasynda üçünji orunda ady tutulýar.

B.e.önüki VI asyryň ahyrlarynda dünýä meşhur Ahamenit şasy Darýuş ýa-da Dariý Beýik tarapyndan galdyrylan ýazgyda haýsydyr bir Marguş atly ülkäniň ady tutulýar. Alymlaryň köp sanlysy ol ülkäni Murgap derýasynyň jülgesi bilen baglanyşdyrýarlar, ýöne bu ülkede ýaşanlaryň öz mekanyny nähili atlandyrandyklary bellî däl. Olaryň, ýagny, murgaplylaryň dili, megerem, günorta eýranlylaryň (Bisütün) dilinden tapawutly bolmagy mümkün. Ýokarda bellenilişi ýaly, «Awestada» Murgap derýasynyň aşaky akymyndaky ülke Möuru ýa-da

Möurw diýlip atlandyrylypdyr.

B.e.önüki üçünji müñýyllagyň ahyrlaryndan – ikinji müñýyllagyň ahyryna çenli, ýagny maddy medeniýetiň ösen derejesi bolan bürünç asyrynda Murgap derýasynyň aşaky akymy, ýagny, Baýramalyda 60-100 km. demirgazykda ýerleşýän ýurt b.e.önüki müñýyllagyň başlarynda haýsydyr bir tebigy betbagtçylyga ýa-da gurakçylyga duçar bolandygy sebäpli, ilatyň günorta dowamly süýşüp, b.e.önüki VII-VI asyrlarda, häzirki Baýramalynyň ýanyndaky gadymy Merwiň harabaçylygynda ýerleşýän Erkgalanyň töweregine jemlenendigi taryhcylar-arheologlar we geomorfologlar tarapyndan anyklanyldy. Munuň hut şeýle hem bolandygyny beýik şahyr Magtymgulynyň «Harap eýlär» diýen goşgusyndaky **«Merwi rík basar»** (rik-rig-gum, çäge) diýen jümlesiňiň-de makullaýandygyny biz «Akyldaryň arheologiýasy» («E-s», 3.III.1995 ý.) diýen makalamyzda-da ýaňzydypdyk.

Başgaça aýdanyňda, Marguş ülkesi b.e.önüki 522-nji ýylда Fraadyň ýolbaşçylygyndaky Margianada bolan gozgalaňyň Bisütün ýazgysyndaky beýanynda ilkinji we iň soňky ýola ýatanylýar. Şonuň üçin-de b.e.önüki 522-517-nji ýyllara degişli bu maglumaty irki döwre (b.e.önüki III-II müñýyllylar) degişli bolan Baýramalydan 60-100 km. demirgazykdaky Murgap derýasynyň irki döwre degişli aşaky akymyndaky ýadygärlikler bilen baglanychşdymaklyk nätakyklyk bolar. Eger-de Bisütün gaýasyndaky ýazga esaslanyp Marguş ýurduny göz öňüne getirmeli bolsa, gadymy Margiananyň harabalygynda ýerleşýän Erkgalanyň mysalynda (paýtagtlygyndan) şol töwerege Marguş diýilse, hakykata laýyk bolar.

Ahamenitlerden öñ gündogarda haýsydyr bir gadymy farslara degişli bolmadyk döwlet birleşmesiniň bolandygy barasynda grek-rim ýazuw däplerinde ýatanylýandygynan ugur alnyp, onuň Jeýhunyň aşaky akymyndaky ülkede – Horezmde ýa-da Baktriýada bolan bolmagyny taryh ylmy ähtimal hasaplaýardy. Yöne ol pikir arheologik maglumatlar bilen tassyklanymaýar. Emma Orta asyr danalary Abulkasym Ferdöwsiniň we Abureýhan Birunynyň eserlerinde ýatanylýan gadymy döwre degişli rowaýatlardaky şalaryň atlarynyň arasynda başga hiç ýere ady saklanylmaýyk Tahmuraspyň (Tahamurt) hem ýatanylmaýy diýseň täsin.

Orta asyryň Fakih, Istahri, Makdisi ýaly taryhçylary Tahmuraspy Merwiň düýbüni tutan, hatda başga birnäçe ýurtlarda-da gala esaslandyran şa hasaplaýarlar. Eger-de bu pikire görä, ahamenitlerden öň gündogarda haýsydyr bir döwlet, birleşme bolan bolsa, onda ol birleşmäniň paýtagtyna diňe bir Baktriýada ýa-da Amyderýanyň aşaky akymyndaky ülke – Horezm ýurdy däl-de, eýsem, gadymy Merw bolupdyr diýmäge hem ylmy esas bar! Muňa Murgap derýasyныň gadymy aýagynda ýerleşýän bürünç asyryna degişli ösen medeniýeti (siwilizasiýasy) bolan ülke-de, b.e.önüki VII asyrdan häzirki Baýramaly sebtinde jemlenen Merwiň harabaçylygyndaky tutýan meýdany 20 ga, töweregi diwar bilen gurşalan görnüşinde, galyňlygy 1,5 metr medeniýetli gatlakdan soňky gurlan diwaryň içinde beýikligi 8,15 metre ýetýän iki sany uly göwrümlü alaňyň ýerleşendigi (belki, olar jemgyýetçilik jaýlary bolandyr), şeýle hem, beýgeldiler goranyş diwarly, daşky diwary 13 metre çenli galñadylan berkitmeli Erkgala galanyň-da, «Awestada» ýatanylýan Möuru (Möurw), b.e.önüki VI asyryň ahyrlaryna degişli Bisütün dag ýazgysyndaky Marguş, soňy bilen Margiana (Merw) diýlip atlandyrylmagy-da köp babatda şaýatlyk edýär. Eger-de, b.e.önüki 522-nji ýylda Fraadyň ýolbaşçylygyndaky ahamenitleriň sütemine garşy Merwde bolan gozgalaň-da ýatlasak, şol gozgalaň bilen baglanyşykly Bisütün ýazgysyndaky Marguş ülkäni-de diňe ahamenitlerden öň, Gündogarda, haýsydyr bir döwlete mahsus birleşme bolan ýurduň gürrüni-de, Erkgalanyň mysalynda, paýtagt hökmünde gadymy Merw bilen baglanychdyrylsa hakykatdan üzñe bolmaz.

B.e.önüki II müñýylliga degişli köpsanly arheologik ýadygärlikleriň esaslarynyň biri, Togalak-21 ybadathanasından tapylan arheologik tapyndlaryň arasynda steatit daşyndan ýasalan tumara siňdirilen täsin sungat eseru babatda çap edilen 10-a golaý işde ýüzleý maglumat berilýär. Biz şol tumarda şekillendirilen sungat eserleri barasyndaky pikirimizi ýaýmagy makul bildik. Bu gadymy şekiller barada bar bolan ylmy işlerde: «Ybadathananyň günorta böleginde gazuw-agtaryş işleri geçirilende, öz artky aýaklaryny ýalap duran düye görnüşinde daşdan ýonulan tumar tapyldy; tumaryň yüz (güberçek)

tarapyndan görnüşi boýunça has çuňňur kesilip ýasalan, ince nusgaly düýäniň göwresi we has-da kellesiniň bölekleri dogry şekillendirilipdir, kellesindäki jygasy tagt-dabara üçin bezelendigini aňladýar, tumaryň yüz tarapy gübercek görnüşinde berlen bolsa, arka tarapynda diňe molap duran öküziň ýonulyp çekilen suraty saklanyp galypdyr: öküze ýokardan üç sany bürgüt hüjüm edýär we şol öküziň üstünden bir adam böküp geçýäe; gynansak-da, şol böküp barýan adamynyň diňe aýaklarynyň şekili saklanyp galypdyr; bu tumaryň esasynda dag geçisiniň awlanyşy şekillendirilipdir, ol bolsa giçki akkat silindr görnüşli möhürleriň biri bilen jikme-jik meňzeşdir» diýlip ýazylýar.

Ozaly bilen, halal mallardan sygyr malyndan özgesiniň, hasam düýäniň dili bilenem gaşanmaýandygy hemmämize mälim. Kellesindäki jyga diýilýäni bolsa, bugranyň iki gulagynyň arasyndaky depe we çuwdesindäki (ýeňsesindäki) tüýi bolmaly. Tumaryň gübercek tarapyndaky artky aýagyny dili bilen ýalap duran iki örküçli düýäniň görnüşi diýilýäni bolsa, kesilip ýasalan, inçeden gelen, ajaýyp sungat eseri, ýagny, bugra bilen aždarhanyň söweşi görkezilipdir. Bugra «bili bir gysym bolan» ykjam görnüşinde. Aždarha bugranyň garpsyşa taýýar satanya - dzyndan we söbüginden ýokarda gurşalyp, bugrany ýykmak niýeti bilen düýrlenip ugraýar. Aždarhanyň kellesi bugranyň tutar (sol) art aýagynyň söbüginiň üstünde hekgerdilip, bugranyň açyk agzynyň içinde ýerleştirilipdir. Aljyraňlykdan gözü hanasyndan peträp çykyp barýan bugra janhowluna aždarhanyň kellesine agyz uran bolmaly. Aždarhanyň kellesi bugranyň «hatap» ýaly açylan agzynyň içinde mynjuryamasada, elhal ýagdaýdadygyny aýyl-saýyl etmek kyn däl. Elhal ýagdaýa düşen aždarhanyň arkan öwrülendigini-de aýyl-saýyl etmek bolýar. Taryhy ýylan şekilleri bilen iş salyşýan alymlar S.Sammakow bilen Ç.Atayew hem ol aýdylanlary makullaýarlar.

Hakykatynda, bu sahnada gadymy döwre mahsus bolan iki sany müdimi gapma-garşylygyň - garaňkylyk bilen ýagtylugyň, ýagşylygyň we ýamanlygyň özara görevi görkezilipdir.

Başga bir şolar ýaly tumarda ýeke-täk bugranyň küýkerip,

esräp, çyrpynyp durşy görkezilipdir. Ýokarky suratlandyrylan tumarda, aždarha bilen bugranyň söweşinde öñki din wekili bugra görnüşindäki duşmançylygy görkezipdir diýsek, bugranyň mes bolup, ýeke-täk esräp duranydan, zoroastrizm dininiň ýeñendigini görmek kyn däl.

Saparmyrat Türkmenbaşy Ruhnamasynda mundan iki ýarym müň ýyl ozal sary düyesini idip Marydan ugran Zaratuştra hakynda ýazýar. Arheologlaryň, şol sanda W.I.Sarianidiniň tagallasy bilen Murgap derýasynyň aşaky akymynda emele gelen gadymy mekanlar, ol ýurtdaky ýokary derejede we köp babatda özboluşly ösen medeniýet, gadymy Gündogara mahsus bolan gülläp ösen ýurt bolandygy makullanyldy. Belki, ol ýurt Zaratuştranyň taglymatynyň ösmegine ýardam eden ülkeleriň esasylarynyň biri bolandyr? Zaratuştra pygamberiň dörän wagty bilen Murgabyň aşaky akymyndaky ülkäniň ýadygärlikleriniň seneleriniň gabat gelşi-de diýseň täsin.

Biziň pikirimizce, tumaryň arka (ikinji) tarapyndaky sungat eseriniň ylmy teswirlenişi-de hakykata laýyk däl. Hakykatdan-da, öküz gahar-gazaba münen ýagdayda görkezilipdir. Öküziň töweregini köp sanly güberçek asman jisimi – ýyldyzlar gurşaýar. Serrelip ýatan adamyň bilinden aşagy görkezilipdir, şol sanda zynjyr görnüşli bellikden aşakda-da ýykylyp-sürşüp barýan adam şekilleri bar. Üç sany jennet-symrug guşy öküzi ugradýan bolmaly. Onuň içinde-de, tumaryň arka tarapyndaky sahna-da, güberçek (ýüz) tarapyndaky eseriň dowamy bolup, Aý hudaýy öküziň ot-ýalyn (ýyldyzlar) we jennet-symrug guşlarynyň ugratmagynda, zoroastrizm dininiň pygamberi Zaratuştra (Bugra) kömege gelip, zoroastrizm dinini kabul etmejek bolýanlary ýola salmaga gelen Asman-Aý hudaýy hökmünde düşündirilse, hakykatdan üzbe bolmaz.

Gadymy gündogarlylaryň dini düşünjelerinde giňden ýaýran, öküziň şekili adatça, dürli asman nyşanlary bilen baglanychdyrylýar. Birnäçe ýerlerde asman öküzi Aý hudaýy bilen baglanyşykly bolup, ähli hudaýlaryň arasynda oña aýratyn hormat goýlupdyr. Aý hudaýy köplenç, asman öküzi görnüşinde-de şekillendirilipdir. Altyndepeden tapylan öküziň altyn kellesiniň ýerli ilatyň dini garaýışlaryny aňladýandygyny

taryhçy alymlar belleýärler.

Tumaryň esasyna (aşaky insiz tarapyna) siñdirilen üçünji sahnada, haýsydyr bir «keramatlaşdyrylab görnüşe» iki sany umga (dag tekesi) öň aýaklaryny diräpdir. Umgalaryň biri gaňrylyp, ýetip gelen ite seredýär. Awçynyň özi görkezmedigem bolsa, ýaýyndan atylan iki okuň biri umganyň egnine ýeteňkirläpdir. Ikinjisi bolsa, kellesiniň ýokarsyndan gyratlaýyn geçirilipdir. Umgalaryň awçy bilen itden gorkman, awçy özüne golaý aralyga geleninde-de parahatlygy, bimasa bolmazlygy tebigatyň ýaradanlarynyň parahatçylykda ýaşap bilyändiginiň görkezilişini ýadyňa salýar. Bu şekil ýokarky gürrüñini eden iki sahnamazyň dowamy hökmünde saýylsa, hakykatdan üzňe bolmaz. Sözümüz jemläp aýtsak, bu gymmatly Marguş şekillerinde zoroastrizm dini taglymatynyň taryhy ýolunyň, garaýyşlarynyň çeper beýany şöhlelendirilipdir diýesimiz gelýär.

Hemra ÝUSUBOW,
arheolog-alym.

19.04.2002 ý, «Edebiýat we sungat» gazeti. Taryhy makalalar